

Əlyazması hüququnda

AYNUR AYDIN qızı FƏRƏCOVA

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA
QƏHRƏMAN VƏ CƏMİYYƏT PROBLEMI**

5719.01 – Folklorşünaslıq

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2017

Dissertasiya işi AMEA Folklor İnstitutunun “Mifologiya” şöbəsinə yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Seyfəddin Gülverdi oğlu Rzayev**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
dosent

Rəsmi opponentlər: **Əzizxan Vəli oğlu Tanrıverdi**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Qalib Əmiraga oğlu Sayılov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Aparıcı müəssisə: Bakı Dövlət Universitetinin
“Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”
kafedrası

Müdafiə “ _____ ” _____ 2017-ci il saat “ _____ ”-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD.01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31, AMEA Folklor İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ _____ ” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi
katibi, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent:**

Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Ulu babalarımız oğuzların həyata və dünyaya baxışlarını əks etdirən əski mifik inancları, qədim əfsanə və rəvayətləri, qəhrəmanlıq hekayətləri birləşərək sonradan tarixə “Oğuznamə” adı altında daxil olmuş oğuz eposunu yaratmışdır. Elmə tarixi və ədəbi oğuznamələrdən ibarət olmaqla 20-yə qədər variantı məlum olan oğuznamələr içərisində “Kitabi-Dədə Qorqud”un xüsusi yeri və çəkisi vardır. Klassik qəhrəmanlıq dastançılığı ənənələrini əks etdirən bu dastan bir tərəfdən oğuzların tarixinə aid qiymətli mənbə olmaqla yanaşı, o biri tərəfdən oğuz babalarımızın bədii təfəkkürünü inikas edən möhtəşəm ədəbi abidədir. Hər bir milli epos yaradıcılığı üçün qəhrəman və cəmiyyət problemi əsas olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da qəhrəmanın cəmiyyətlə münasibətləri dastanın ideya-bədii mahiyyətinin əsasını təşkil edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qəhrəman və cəmiyyət problemi” mövzusunun aktuallığı iki əsas cəhətlə müəyyənləşir:

Birincisi, mövzunun elmi aktuallığı ilə;

İkincisi, mövzunun müasir zaman, milli dövlət quruculuğu, milli-mənəvi dəyərlər və müasir mənəviyyatla müəyyənləşən aktuallığı ilə.

Aktuallığın birinci tərəfi “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan folklorşünaslığı və filologiyası, ümumiyyətlə isə, bütün humanitar-ictimai elmlər üçün əhəmiyyəti ilə ortaya çıxır. Belə ki, Azərbaycan folklorunu, ədəbiyyatını, dilini, tarixini, etnoqrafiyasını, etnopsixologiyasını və s. bu abidədən kənar təsəvvür etmək mümkün deyildir. “Kitabi-Dədə Qorqud” bu cəhətdən ən etibarlı qaynaq, ən mükəmməl şifahi tarixdir. Abidəyə böyük önəm verən Ulu Öndər Heydər Əliyev göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” bizim milli estetikamızın mötəbər qaynağı olaraq mənəvi və estetik dəyərlərin vəhdətini özündə əks etdirir. Güzəllik və ezbəcərlik, ülvilik və alçaqlıq, komiklik və faciəvilik, məhəbbət və nifrətlə bağlı olan fikirlər, bizim əcdadlarımızın estetik duyumu lakonik ədəbi formalarda eposun müxtəlif boylarında ifadə olunur. Güzəllik və hikmətin, güzəllik və qeyrətin, güzəllik və sədaqətin qırılmaz daxili harmoniyası da “Kitabi-Dədə Qorqud”a xas olan estetik və etik kateqoriyaların mahiyyətini açıqlayır”¹.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları digər humanitar elmlərdə olduğu kimi, folklorşünaslıqda da əsas və daimi tədqiqat obyektinə olaraq qalır. Bu dastan “qəhrəman və cəmiyyət problemi”nin tədqiqi üçün də qiymətli material verir.

Mövzunun aktuallığının ikinci cəhətinə gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövlət quruculuğunu, milli-mənəvi düşüncəmizi və tərbiyə işini “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından kənar təsəvvür etmək olmaz. Ulu Öndər H.Əliyev

¹ Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı / Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 6-17

yazır: “Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər bir kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərinləndirə bilsə, millətini, xalqını, vətəninə, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevəcəkdir”¹.

Göründüyü kimi, qəhrəman və cəmiyyət münasibətləri bu dastan və ümumiyyətlə oğuz eposu üçün əsas məsələlərdəndir. Dastanın aparıcı qəhrəmanları olan Bayındır xan, Salur Qazan, Bamsı Beyrək, Basat, Uruz və başqaları abidədə elin mənafeyi uğrunda mübarizə aparən igidlər kimi təsvir olunmuşlar. Şübhəsiz ki, hər bir insanın ictimai həyatı olduğu kimi, şəxsi həyatı da var. Ancaq “Dədə Qorqud” dastanındakı obrazlar bütün hallarda ictimai prizmadan təqdim olunurlar. Bu da onu göstərir ki, dastanda əsas dəyər verilən məsələ qəhrəmanların öz elinə, vətəninə, mənsub olduqları cəmiyyətə olan münasibətləridir. Yəni “qəhrəman və cəmiyyət” münasibətləri “Dədə Qorqud” dastanındakı obrazların vətəndaşlıq mövqeyini müəyyənləşdirir. “Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuz eli üçün əlləşən, vuruşan, elin mənafeyini öz şəxsi mənafeyindən üstün tutan, öz varlığını elin-cəmiyyətin varlığı ilə qovuşduran igidləri əsil Oğuz vətəndaşları kimi təqdim edir. Bu cəhətdən dastanda Azərbaycan milli mənəviyyəti üçün xarakterik olan vətəndaş obrazı öz əksini tapmışdır. Həmin vətəndaş obrazının milli-mənəvi dəyər, milli keyfiyyət və xarakter kimi öyrənilməsinə, təbliğinə və təşviqinə böyük ehtiyac vardır. Bu da tədqiqatın mövzusunun aktuallaşdırılan əsas iki cəhətdən biridir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin obyektini ilk növbədə Azərbaycanda fundamental nəşrləri həyata keçirilmiş “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının özü təşkil edir². Lakin tədqiqatı yalnız bununla məhdudlaşdırmaq

¹ Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı / Dədə Qorqud dünyası (məqalələr).

Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s.8

² Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edən və redaktoru H.Araslı. Bakı: Azərənşr, 1939, 178 s.; 62. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edən və redaktoru H.Araslı. Bakı: Azərənşr, 1962, 176 s.; Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edən və redaktoru H.Araslı. Bakı: Elm, 1977, 176 s.; Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edən və redaktoru H.Araslı. Bakı: Gənclik, 1978, 184 s.; Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadənin. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.; “Kitabi-Dədə Qorqud” əla-lisane-tayifeyi-oğuzan / Drezden nüsxəsi əsasında tərtib edən: Ş.A.Cəmsidov. Bakı: Göytürk, 1999, 175 s.; Kitabi-Dədə Qorqud (Drezden əlyazmasının mətni və fotosurəti) / Cəmsidov Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud” (Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının düzəliş edilmiş elmi mətni). Bakı: Elm, 1999, 278-586; “Kitabi-Dədə Qorqud” əla-lisane-tayifeyi-oğuzan (Mətnin əsl, sadələşdirilmiş mətn və faksimelə) / Tərtib edən, çapa hazırlayan, ön söz və lüğətin müəllifi S.Q.Əlizadə / Bakı: YNE, 1999, 704 s.; “Kitabi-Dədə Qorqud” əla-lisane-tayifeyi-oğuzan (Drezden və Vatikan əlyazma nüsxələri və M.Erginin nəşri

olmaz. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud” “Oğuznamə” adlanan oğuz epos sistemində daxildir. Bu sistemdə “Dədə Qorqud”dan başqa digər oğuznamələr də vardır¹. Həmin oğuznamələrin əsas qəhrəmanı oğuzların ulu əcdadı sayılan Oğuz kağandır. O, ilk insan, ilk əcdad kimi həm də ilk qəhrəmandır. Onun igidliyi, el-obaya münasibəti “Kitabi-Dədə Qorqud”un qəhrəmanları da daxil olmaqla bütün oğuzlar üçün nümunədir. “Dədə Qorqud” dastanının öz igidliyi, alplığı ilə seçilən istənilən oğuz qəhrəmanının obrazı öz başlanğıcını Oğuz kağan obrazından götürür. Yəni Oğuz kağan qəhrəmanlığın müqəddəs nümunəsi, modelidir. Hər bir oğuz igidinin qəhrəmanlığı onun Oğuz kağana nə qədər bənzəməsi ilə ölçülür. Bu cəhət aydın şəkildə göstərir ki, tədqiqatın obyektini “Kitabi-Dədə Qorqud” mərkəzdə durmaqla oğuz eposuna daxil olan digər oğuznamələr də təşkil etməlidir.

Araşdırmanın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin qarşısında duran əsas məqsəd “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət probleminin tədqiqidir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üç əsas vəzifənin yerinə yetirilməsini tələb etmişdir:

Birincisi, arxaik oğuz eposunda qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin tədqiqi:

Bu vəzifə ilk növbədə “Oğuznamə”nin arxaik-mifoloji epos kimi səciyyə-
ləndirilməsi, daha sonra qəhrəmanın cəmiyyətin ilk əcdadı kimi (Oğuz kağan ilk əcdad, ilk ata kimi, ondan bütün oğuzların və oğuz dünyasının yaranması), cəmiyyətin mədəni qurucusu kimi (Oğuz kağanın mədəni quruculuq fəaliyyəti: ad verməsi, Oğuz cəmiyyətinin siyasi, inzibati strukturunu müəyyənləşdirməsi və s.),

əsasında tərtib edib çapa hazırlayanı S.Əlizadə) / “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası. 2 cildə, I cild. Bakı: YNE, 2000, s. 36-111; Kitabi-Dədəm Qorqud (Vatikan nüsxəsinin fotofaksimili) / “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası. 2 cildə, I cild. Bakı: YNE, 2000, s. 36-112-216 və s.

¹ Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s.; Əbubəkr Tehrani. Kitabi-Diyarbəkriyyə. Fars dilindən tərcümə edən, ön söz və şərhlərin müəllifi R.Şükhrova. Bakı: Elm, 1998, 336 s.; Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərei-Tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası N-PB, 2002, 146 s.; Mənzum Oğuznamə. Qədim türkcədən çevirən və ön sözün müəllifi İ.M.Osmanlı. Bakı: Ulu, 2005, 84 s.; Oğuznamələr. İşləyib çapa hazırlayanlar: K.V.Nərimanoğlu və F.Uğurlu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, 94 s.; Rəşidəddin F. Oğuznamə. Fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifi R.M.Şükürovandır. Bakı: Azərbaycan Dövlət N-PB, 1992, 72 s.; Rəşidəddin. Oğuznamə. Anadolu türkcəsindən Azərbaycan dilinə çevirən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası N-PB, 2003, 108 s.; Abulqazi. Şejerei terakime. Aşqabat: 1992, 74 s.; Bekmiradov A. Andalıp xem Oquznamaçılıq dəbi. Aşqabat: İlim, 1987; Əndəlib. Oğuznamə. Azərbaycan türkcəsinə çevirən, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi İ.Osmanlı. Bakı: Ulu, 2010, 76 s. və s.

cəmiyyətin qoruyucusu kimi (Oğuz kağanın Oğuz etnosunu qorumaq üçün mifoloji və real düşmənlərə qarşı apardığı mübarizələr) təhlili kimi məsələləri əhatə edir.

İkincisi, klassik oğuz eposu olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman obrazının poetik quruluşunun tədqiqi:

Bu vəzifə ilk növbədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının klassik epos kimi səciyyələndirilməsi, sonra qəhrəman obrazının mənəvi quruluşunun hünər və ərđəm kateqoriyaları əsasında öyrənilməsi, qəhrəmanlığın sosial status kimi (bəyliyə keçirilmə ritualı) səciyyələndirilməsi, qəhrəman obrazının alp igid kompleksi kimi (qəhrəmanın atı, silahı, köməkçisi, igidlikləri, xilaskarlığı və s.) tədqiqi məsələlərini əhatə edir.

Üçüncüsü, “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin təzahür tiplərinin tədqiqi:

Bu vəzifə qəhrəman obrazının dövlət başçısı kimi (xanlar xanı), sərkərdə kimi (bəylər bəyi), ata kimi, oğul kimi, ər, ailə başçısı kimi, qardaş kimi, dost kimi, elin oğlu kimi və s. baxımdan tədqiqi məsələlərini əhatə edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya əsas etibarilə tarixi-müqayisəli metodla yazılmışdır. Çünki problem ilk növbədə tarixi xarakterlidir. Başqa yandan, tədqiqatda problem təkcə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əsasında deyil, digər oğuznamələr əsasında da öyrənilməlidir. Bu da öz növbəsində məsələni bütövlükdə müqayisəli-tarixi aspektdə öyrənmək deməkdir.

Mövzunun nəzəri-metodoloji bazasını ilk növbədə Azərbaycan folklorşünaslarının, konkret desək, dastanşünas alimlərin araşdırmaları təşkil edir. Belə ki, Azərbaycanda prof. Məmməd Hüseyn Təhmasib¹, Kamal Abdulla², prof. Tofiq Hacıyev³, prof. Nizami Cəfərov⁴, prof. İsrail Abbaslı⁵, prof. Bəhlul Abdullayev⁶, prof. Paşa Əfəndiyev⁷, prof. Məhərrəm Cəfərli⁸, prof. Cəlal Bəydili⁹, prof. Ramazan Qafarlı¹⁰, prof. Füzuli Bayat¹¹, prof. Kamran Əliyev¹², prof.

¹ Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 400 s.

² Abdulla K. Gizli Dədə Qorqud Bakı: Yazıçı, 1991, 152 s.

³ Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz və düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999, 216 s.

⁴ Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999, 220 s.

⁵ Abbaslı İ. Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri. Bakı: Nurlan, 2007, 272 s.

⁶ Abdullayev B. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası. Bakı: Elm, 1999, 224 s.

⁷ Əfəndiyev P. Dastan yaradıcılığı. Bakı: ADPU, 1999, 166 s.

⁸ Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı: Elm, 2000, 264 s.

⁹ Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: stuktur və funksiya. Bakı: Mütərcim, 2007, 272 s.

¹⁰ Qafarlı R. Mif, əfsanə, nağıl və epos (şifahi epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı: ADPU nəşri, 2002, 758 s.

¹¹ Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s.

¹² Əliyev K. Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 164 s.

Mahmud Allahmanlı¹, fil.üz.e.d. Seyfəddin Rzasoy², fil.üz.e.d. Rüstəm Kamal³, fil.üz.f.d. Elçin Abbasov⁴ və başqa alimlərin tədqiqatları əsasında zəngin epos nəzəriyyəsi formalaşmışdır. Bu ədəbiyyatlarda formalaşmış nəzəri fikir, bircə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qəhrəman və cəmiyyət problemini hərtərəfli işləmək üçün kifayət qədər sanballı nəzəri-metodoloji baza verir.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Dissertasiyanın mövzusunun təşkil edən ““Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qəhrəman və cəmiyyət problemi” nə qədər konkret mövzu olsa da, bir o qədər də qorqudsünaslığın əsas mövzuları ilə sıx əlaqədədir. Ona görə də “Kitabi-Dədə Qorqud”dan bəhs edən tədqiqatçılar onun qəhrəmanları, o cümlədən Oğuz cəmiyyəti, onun quruluşu, xarakteri, cəmiyyətdaxili münasibətlər və s. haqqında da dəfələrlə bəhs etmişlər. Bu tədqiqatlar mövzunun uğurlu elmi həlli üçün zəngin fikir bazası yaradır. Lakin bununla bərabər “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qəhrəman və cəmiyyət münasibətlər modeli hələ xüsusi olaraq heç bir monoqrafik tədqiqatın predmeti olmamışdır.

Dissertasiyanın elmi yenilikləri. Tədqiqatda əldə olunmuş əsas yeniliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin öz kökləri etibarilə arxaik oğuz eposundan başladığı üzə çıxarılmışdır.
2. “Oğuznamə” arxaik-mifoloji epos kimi səciyyələndirilmişdir.
3. “Oğuznamə” də qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin üç əsas xətti əhatə etdiyi müəyyənləşdirilmişdir: əcdad qəhrəman, mədəni qəhrəman və xilaskar (qoruyucu) qəhrəman.
4. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman obrazının poetik quruluşunun əsas xüsusiyyətləri öyrənilmişdir;
5. Aydınlaşdırılmışdır ki, “hünər” və “ərdəm” anlayışları qəhrəman obrazının mənəvi-psixoloji quruluşunun əsas kateqoriyalarını təşkil edir.
6. Müəyyən edilmişdir ki, oğuzlarda qəhrəmanlıq bəyliyi nəzərdə tutan sosial statusdur.
7. Oğuzlarda qəhrəman obrazı qəhrəmanın özü, atı və silahından ibarət alp igid kompleksini təşkil edir.
8. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət münasibətləri, əsasən, döyüşçü-qəhrəman, dövlət başçısı-qəhrəman (xanlar xanı), sərkərdə-qəhrəman,

¹ Allahmanlı M. Türk dastan yaradıcılığı. Bakı: Ağrıdağ, 1998, 144 s.

² Rzasoy S. Oğuz mifi və Oğuznamə eposu. Bakı: Səda, 2007, 181 s.

³ Kamal R. “Kitabi-Dədə Qorqud”: nitq janrları və davranış poetikası. Bakı, “Nurlan”, 2013

⁴ Abbasov E. Koroğlu: poetik sistemi və strukturu (Paris nüsxəsi əsasında). Bakı: Nurlan, 2008, 140 s.

ata-qəhrəman, oğul-qəhrəman, ər (ailə başçısı, sevgili)-qəhrəman, qardaş-qəhrəman, dost (yoldaş)-qəhrəman kimi obrazları əhatə edir. Araşdırmada bu obrazların hər biri ayrıca yarımfəsildə tədqiq olunaraq səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya eyni zamanda həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti onun elmi nəticələrindən qorqudşünaslığa dair tədqiqatlarda istifadə imkanları ilə müəyyənləşir. Praktiki əhəmiyyətinə gəlincə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu Azərbaycan ali məktəblərinin filologiya fakültələrində həm “Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı”, həm də “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” fənlərinin tərkibində tədris olunur. Bu cəhətdən dissertasiya işindən həmin fənlərin tədrisi zamanı praktiki elmi vəsait kimi istifadə etmək olar.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunun Mifologiya şöbəsində hazırlanmışdır. Dissertasiyanın məzmununun ayrı-ayrı hissələri, nəticə və yenilikləri müəllifin AAK-ın tövsiyə etdiyi elmi orqanlarda çap etdirdiyi məqalələrində əhatə olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektini, predmeti, məqsədi, vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri-metodoloji əsasları, praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və quruluşu barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslini “**Arxaik oğuz eposunda qəhrəman və cəmiyyət münasibətləri**” adlanır və dörd yarımfəsildən ibarətdir. Birinci fəslin birinci yarımfəslini “**“Oğuznamə” arxaik-mifoloji epos kimi**” adlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əsasında qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin tədqiqi problemə birinci növbədə arxaik oğuz eposu əsasında yanaşma tələb edir. Çünki oğuz eposu uzun əsrləri, dövrləri (bəlkə də minillikləri) əhatə edən dastançılıq ənənəsidir və “Kitabi-Dədə Qorqud” bu ənənənin inkişafında yalnız bir mərhələdir. Hər bir problemin dərinəndən öyrənilməsi onun tarixini, köklərini tədqiq etməyi tələb edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı da öz kökləri, poetikası, tipologiyası baxımından qədim oğuz eposuna – “Oğuznamə” dastanına bağlıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı bütün qəhrəmanlar və onları birləşdirən, ümumiləşdirən tipoloji model oğuz cəmiyyətinin qəhrəman haqqında düşüncə və təsəvvürlərini əks etdirir. Oğuzlar bir türk xalqı kimi çox qədim tarixə malikdirlər. Oğuz cəmiyyətində çoxlu qəhrəmanlar olmuş, onlar xalqın, elin,

yurdun və Oğuz dövlətinin yolunda möhtəşəm qəhrəmanlıqlar göstərmiş, Oğuz elini məhv olmağa qoymamışlar. Oğuzlar göstərdikləri igidliklər sayəsində nəinki özlərini qorumuş, eyni zamanda tarix səhnəsində böyük dövlətlər qurmuşlar. Oğuz cəmiyyəti daim öz qəhrəmanlarını sevmiş, onların haqqında şeirlər, mahnılar, dastanlar qoşmuşlar. “Kitabi-Dədə Qorqud” da bir qəhrəmanlıq dastanı kimi belə qəhrəmanlıq nəğmə və əhvalatlarından yoğrularaq möhtəşəm dastan, milli tarix halına gəlmişdir.

Ə.Əsgərə görə, oğuznamələr oğuz etnosunun ədəbi irsidir¹. Müəllif yazır ki, oğuznamələr türkmən dastanlarıdır və onlar bu dastanları özlərinin əcdadları olan oğuzların şanına qoşurdular².

“Kitabi-Dədə Qorqud”u digər oğuznamələrdən fərqləndirən bir əsas fərq də vardır. Bu da **arxaik və klassik epos** məsələsi ilə bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” epos tipologiyası baxımından klassik qəhrəmanlıq dastanı, “Oğuznamə” isə arxaik qəhrəmanlıq dastanıdır. Arxaik-mifoloji qəhrəmanlıq dastanları daha qədim, daha arxaik görüşləri özündə əks etdirir. Bu cəhətdən “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qəhrəman və cəmiyyət probleminin tədqiqi ona öncə oğuz eposunun bütün inkişaf tarixi boyunca baxmağı tələb edir. Elə buna görə də qəhrəman və cəmiyyət problemini əvvəlcə arxaik oğuz eposu olan “Oğuznamə” əsasında öyrənmək lazımdır. Çünki “Oğuznamə” dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına nisbətən daha qədim, daha arxaik olub, mifoloji təsəvvürlərlə zəngindir. Bu da qəhrəman və cəmiyyət probleminin arxik dərinliklərinə işıq salmağa imkan verir.

Arxaik və klassik epos anlayışları epik yaradıcılıq prosesinin müxtəlif mərhələlərini bildirir:

Arxaik epos – epik yaradıcılıq prosesinin hələ təkmilləşmə, inkişaf, tamamlanma, bitkinləşmə mərhələsində olan dastandır;

Klassik epos – artıq təkmilləşmiş, janr quruluşu, poetik elementləri, bədii özünəməxsusluğunun əlamət və keyfiyyətləri artıq tam şəkildə müəyyənləşmiş, öz inkişafında kamil poetik səviyyəyə çatmış dastandır.

F.Bayat özünün “Etnik-mədəni kontekstdə türk dastanları (özəllikləri və təsnif məsələləri)” adlı məqaləsində türk dastançılıq ənənəsində “arxaik strukturlu dastanlar” və “klassik dastanlar” olmaqla iki tipi fərqləndirmişdir. O yazır: “Dastan ənənəsi türk dünyasında fərqlilik göstərməsinə baxmayaraq, arxaik strukturlu dastanlardan klassik dastan adlandırdığımız dastan qoluna qədər dəyişməyən qayda var. O da dastanların uzun süjet strukturuna sahib olmaqla sözlü kultürün ən geniş xəzinəsini yaşatmasıdır. Bu uzun süjet strukturlu janr bütün hallarda

¹ Əsgər Ə. Ölən etnosun ədəbi irsi // «Dədə Qorqud» jur., 2001, № 1, s. 49-53

² Əsgər Ə. Oğuznamələrdə müsəlman-oğuz və oğuznamələrin yaranması problemi // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXVI kitab. Bakı: Səda, 2007, s. 24

qəhrəmanın həyat bioqrafiyasının təqdimdir. Bu qəhrəman şəxsi özəlliklərindən, istək və arzularından azad olmuş, milli xarakteri tipikləşdirən, millətin simvolu olmuş bir personajdır”¹.

Ramazan Qafarlı yazır ki, “oğuznamə” türk xalqlarının oğuz qrupunun şifahi epik ənənəsinin nəzm və nəsr ilə yaranan eposlarına orta çağların əvvəllərində yazıya alınarkən verilən addır. “Oğuznamə” deyəndə hər şeydən əvvəl folklorla yazılı ədəbiyyatın bir nöqtədə birləşdiyi məqam yada düşməlidir. Faktlar göstərir ki, türkün təkcə eposları deyil, başqa folklor əsərlərindən ibarət əlyazma mətnləri də Azərbaycanda XVII-XVIII yüzilliklərdə “oğuznamə” adlandırılırdı².

Beləliklə, aydın olur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamələri struktur-tipoloji xüsusiyyətlərinə görə klassik dastan, Oğuz kağan haqqında “Oğuznamə” isə arxaik dastandır. “Oğuznamə” daha arxaik-mifoloji görüşləri özündə əks etdirdiyi üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərini ilk növbədə “Oğuznamə” dastanı əsasında araşdırmaq məqsədəuyğundur. Bu yanaşma qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin ilkin formalarını görməyə, mifoloji əsaslarını müşahidə etməyə imkan verir.

Müşahidələrimizə görə, qəhrəman-cəmiyyət münasibətləri Oğuz kağan haqqındakı “Oğuznamə”də özünü üç əsas səviyyədə göstərir. Bu səviyyələr növbəti yarımfasillərdə tədqiq edilmişdir. Belə ki, birinci fəslin ikinci yarımfasli **“Qəhrəman cəmiyyətin ilk əcdadı kimi”** adlanır. Burada göstərilir ki, bütün qəhrəmanlıq dastanlarının əsasında ilk mifoloji hekayətlərin durduğu, dastan qəhrəmanlarının öz ilkin başlanğıcında bir mif qəhrəmanı olduqları məlum məsələdir. Dastan qəhrəmanlarının ilk əcdad, qəhrəman (xilaskar) və mədəni qəhrəman funksiyaları birbaşa mifik qəhrəman obrazı ilə bağlıdır. Y.M.Meletinski ilk əcdad, mədəni qəhrəman və demiurq obrazlarını vahid obraz kompleksinin tərkib hissəsi hesab edir. O, ilk əcdad haqqında yazır ki, **ilk əcdadlar** qəbilə və tayfaların ilk valideyni hesab olunur, onlar qəbilə icmasını bir sosial qrup kimi modelləşdirirlər. Müəllif **mədəni qəhrəmanlar** haqqında yazır ki, bunlar insanlar üçün müxtəlif əşyaları (odu, mədəni bitkiləri, əmək alətlərini) əldə edən, yaxud yaradan, insanlara ov etməyin, torpaq becərməyin qaydalarını, sənətkarlığı, incəsənəti öyrədən mifoloji personajlardır. Onlar sosial və dini qaydaları, mərasimləri və bayramları, nikah qaydalarını və s. müəyyənləşdirirlər³.

¹ Bayat F. Etnik-mədəni kontekstdə türk dastanları (özəllikləri və təsnif məsələləri) // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XXVI kitab. Bakı: Nurlan, 2007, s.3

² Qafarlı R. Mif, əfsanə, nağıl və epos (şifahi epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı: ADPU nəşri, 2002, s.577

³ Мелетинский Е.М. Общее понятие мифа и мифологии / Мифологический словарь. Гл. ред. Е.М.Мелетинский. Москва: Советская энциклопедия, 1990, с. 638

Biz “Oğuznamə” dastanının variantları üzərində apardığımız müşahidələr əsasında birmənalı şəkildə söyləyə bilirik ki, mifik Oğuz kağan obrazı öz epik təkamülünü prosesində tanrı obrazı istiqamətində deyil, epik qəhrəman obrazı istiqamətində inkişaf etmiş və “Oğuznamə” dastanının qəhrəmanına çevrilmişdir.

Oğuz kağan bir qəhrəman kimi həm ilk əcdad, həm mədəni qəhrəman, həm də xilaskardır. Belə ki, bütün oğuzlar Oğuzdan törəyir: bu, onun ilk əcdad funksiyasıdır. O, daha sonra yaratdığı (törətdiyi) cəmiyyəti nizama salır: bu, onun mədəni quruculuq funksiyasıdır. Oğuz kağan törətdiyi və qurduğu cəmiyyəti daim təhlükələrdən qoruyur: bu da onun xilaskarlıq (qoruyuculuq) funksiyasıdır.

Oğuzun ilk əcdad funksiyası elm aləminə “Oğuznamə”nin uyğur versiyası adlanan variantında daha aydın məzmununda qorunub qalmışdır. Uyğur versiyası digər variantlara nisbətən mifoloji dastandır. Seyfəddin Rzasoy yazır: “Oğuznamələr Oğuz kağanın (xanın) doğuluşunu bizə biri-birindən fərqlənən iki variantda təqdim edir. Belə ki, “Oğuznamə”nin uyğur versiyasındakı doğuluş bütün digər variantlardan fərqlənir. Başqa variantlar öz yazılma dövrü və ideoloji ruhuna görə müsəlman oğuznamələridir. Uyğur “Oğuznamə”si də dövrünə görə müsəlman oğuznaməsidir. Lakin prof. F.Bayatın yazdığı kimi, “əlyazmada ərəb və fars sözlərinin olmaması (“dost” və “düşmən” sözləri istisna olmaqla), əski lüğət tərkibi onun ilk variantının eradan əvvəl yazıya alındığı fikrini söyləməyə əsas verir”¹. Başqa sözlə, bütün digər variantlarda çox güclü islamiyyət ruhu olsa da, bu dastan məzmununu və ideologiyasına görə daha arxaikdir və bu mənada onda təqdim olunan kosmoqonik mif daha canlıdır”².

Oğuzun altı oğlu (Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz) ilə həm Oğuz xalqı, həm də Oğuz kosmosu (dünyası) yaranır. Dastanda Oğuzun daha sonrakı fəaliyyəti mədəni qəhrəman funksiyasına uyğun gəlir. **Mədəni qəhrəmanın vəzifəsi qayda-qanunlar yaratmaq, adət-ənənələri müəyyənləşdirmək, yeni əşyalar düzəltmək, yaxud əldə etməkdir.** Oğuz kağan da özünü kağan (xan) elan edir, bəylərə səlahiyyət verir, “Buyan”ı oğuzların damğası, Bozqurdu isə hər bə hamisi elan edir. Bundan sonra dünyanı fəth etməyə başlayır. Bütün bu fəaliyyətində o, özünü bir mədəni qəhrəman, alp igid, ilk əcdad kimi göstərir. Əslində, bu fəaliyyətlər sıx şəkildə bir-biri ilə bağlıdır. Onları bir-birindən ayırmaq olmaz. Oğuzun övladlarından onun xalqının yaranması ilk əcdad funksiyasına, onun xalqlara ad verməsi, adət-ənənələri müəyyənləşdirməsi və s. mədəni qəhrəman funksiyasına aiddir. Eləcə də Oğuz kağanın öz ölümünə yaxın Oğuz

¹ Bayat F. “Oğuznamə(lər)” oçerki / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 267

² . Rzasoy S. Oğuz mifologiyası (metod, struktur, rekonstruksiya). Bakı: Nurlan, 2009, s.92-93

elini öz övladları arasında bölməsi, böyük arvaddan olan övladlarını Bozoq, kiçik arvaddan olanları Ucoq adlandırması onun ilk əcdad kimi yaradıcılıq missiyasını nümayiş etdirir. Oğuznamələrdə Oğuz dünyasının yaranması geniş və ətraflı şəkildə təsvir olunmuşdur. Oğuzun sağlığında iki qola ayrılan oğuzlar, onun ölümündən sonra məhz Oğuzun qoyduğu qayda əsasında 24 boydan ibarət vahid sistem kimi təşkil olunurlar.

Oğuznamələrdə Oğuz xalqının yaranması bir sistemdir. Oğuz cəmiyyəti ilk insan Oğuz kağandan yaranır. Oğuz xan doğulana qədər yer üzündə insanlar olsa da, oğuzlar yox idi. Oğuzlar Oğuz xandan yaranmaqla onun xalqıdır. Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuzlarının da ulu əcdadı olan Oğuz kağan ilk əcdad kimi öz cəmiyyətini yaradır. O, oğuzların ilk əcdadı kimi müqəddəsdir. İlk əcdad kultu, onun müqəddəsliyi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının mənəvi ruhunu təşkil edir. Dastandakı oğuzların mənəvi birliyi, Oğuz dövlətinin əzəmət və qüdrəti ilk əcdad Oğuz xandan gələn milli-mənəvi birlik ideyasına əsaslanır. Oğuz olmaq, ulu əcdad Oğuz xanın yaratdığı xalqdan olmaq bütün oğuzları birləşdirən əsas xətdir. Buradan aydın olur ki, qəhrəmanın öz xalqını yaratması, xalqın ulu əcdaddan törəməsi, sadəcə, bir törəyiş, şəcərə hekayəsi deyildir. Bu hekayə xalqı dağılmağa qoymayan, onu bir edən, var edən, xalq kimi, dövlət kimi təsdiq edən, qoruyan mifoloji məzmunlu ideologiyadır. “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuzlarının da milli birliyi, vəhdəti və varlığı ulu əcdad Oğuz xana bağlıdır.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəslə **“Qəhrəman cəmiyyətinin mədəni qurucusu kimi”** adlanır. “Oğuznamə”nin baş qəhrəmanı olan Oğuz kağan eyni zamanda mənsub olduğu cəmiyyətin qurucusudur. Oğuz xalqı yarandıqdan sonra bu xalqın cəmiyyətini qurmaq lazım gəlir. Əslində, ilk əcdad Oğuzun bu fəaliyyəti də yaradıcılıqdır, lakin həmin yaradıcılıq özünü cəmiyyətin quruculuq sahəsində göstərdiyi üçün onu elmdə **mədəni quruculuq**, həmin quruculuqla məşğul olan ilk əcdad-qəhrəmanı isə **mədəni qəhrəman** adlandırırlar.

Oğuznamələrdə ilk əcdad Oğuz kağanın mədəni qəhrəman kimi quruculuq fəaliyyəti onun müxtəlif canlı və cansız obyektlərə ad verməsi, Oğuz cəmiyyətinin siyasi, inzibati strukturunu müəyyənləşdirməsi kimi işlərdə ifadə olunur.

Oğuzun mədəni qəhrəman kimi fəaliyyəti çox mühüm məsələləri əhatə edir. Onları ardıcılıqla nəzərdən keçirək:

1. Yarlıq göndərilməsi, yığnaq məclisinin qurulması:

“Yığnaq” sözü burada el məclisi, məsləhət-məşvərət məclisi, iclas mənasındadır. “Yığnaq” hərfi mənada “yığılmaq” (cəmlənmək) sözündən düzəlməş ismidir.

Oğuz kağan yığnaq məclisini qurmaq üçün el-günə, bəylərə yarlıq göndərir. “Yarlıq”, ümumiyyətlə, Oğuz kağanın bəyləri yığnaq-cəm etmək üçün onlara yolladığı fərman, göstərişdir.

Göründüyü kimi, Oğuz kağan Oğuz dövlətini qurmaq işinə yığnaq məclisinin qurulmasından başlayır. Yığnaq adəti Oğuz kağana qədər də var idi. Oğuzun öz quruculuq fəaliyyətinə yığnaq məclisinin qurulmasından başlaması onun öz dövlət, xalq, cəmiyyət quruculuğu fəaliyyətində “yığnağı” elin birlik forması kimi qəbul və davam etdirməsi deməkdir.

2. El-yığnaq məclisinin quruluşu:

Yığnaq məclisi eyni-zamanda yemək-içməklə müşayiət olunur: müxtəlif yeməklər yeyilir və qıvız içilir. Diqqəti cəlb edən detal yığnaq məclisinin 40 masalıq (nəfərlik) qurulmasıdır. Oğuz kağan yığnaq məclisinə 40 masa, 40 da oturacaq qoydurur. Demək, yığnaq məclisində 40 nəfər iştirak edir. Bu 40 nəfər adı adamlar yox, Oğuzun çağırdığı nümayəndələrdir. Burada 40 rəqəmi Oğuz dövlətçilik tarixi baxımından diqqət çəkir.

Oğuz dövlətinin 24 tayfadan ibarət olması haqqında məlumat məşhurdur. Lakin burada məclisə 40 bəy dəvət olunur. Buradan belə bir sadə nəticə çıxarmaq olar ki, Oğuz dövlətçilik ənənəsində 24-lük məclis sistemi Oğuz kağanın adı ilə başlanır. Ancaq digər tərəfdən, hunlarda da 24-lük sisteminin olduğu məlumdur. Hər halda, “Oğuznamə” bir dastandır və dastan Oğuz dövlət quruculuğunda nə varsa – hamısını Oğuz kağanın adı ilə əlaqələndirir.

3. Oğuzun el-günə və bəylərə yarlıq verməsi və sonra özünü xaqan elan etməsi:

Oğuz yemək-içməkdən sonra el-günə və bəylərə yarlıq verir. F.Bayat el-gün və bəylərin ayrı-ayrı anlayışlar olduğunu göstərərək yazır: “Dastanda **bəy – el-gün** qarşılıqlıdırmağa çox tez-tez rast gəlinir. Bütün türk dövlətlərində kağanlıq və ya yabqu dövləti quran hakim tayfanın əsas elementi bəylik idi. **Bəylik** bötövlükdə etnosu da bildirirdi. **El-gün dedikdə** həm kağanın öz xalqı, həm də ona tabe olan xalqlar nəzərdə tutulurdu. **El, yaxud ellik termini** altında isə alınıb türk dövlətlərinin tərkibinə qatılan ölkələr nəzərdə tutulurdu. Kağanlıq (bəylik) – ellik qarşılıqlıdırması imperiya ilə metropolianın münasibəti səviyyəsindədir ¹.

Göründüyü kimi, Oğuz kağanın yığnağında həm onun öz xalqı (el-günün nümayəndələri), həm də bəylik (bütün Oğuz xalqının nümayəndələri) iştirak edir. Oğuz onlara yarlıq verir. Bu yarlıqla həmin bəylər Oğuzun dövlətinin əsas adamları kimi təsdiq olunurlar. 40 bəyin yarlıq alması onların səlahiyyətli adamlara çevrilməsi demək idi. Təsadüfi deyildir ki, Oğuz özünü məhz bu məclisdə xaqan elan edir. Bununla yarlıq almış bəylər onun xaqanlığını qəbul edirlər.

4. Etnik-milli simvolların müəyyənləşdirilməsi:

Oğuz kağan buyanı oğuzların damğası, boz qurdu isə uranı elan edir.

¹ Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993, s.149

F.Bayat “buyan” sözü haqqında yazır: “İyirmi dörd oğuz tayfasının hər birinin öz tamğası olub. Tamğa – sahibliyi, varidatlığı bildirən ifadədir. Əsasən, heyvanların və cansız əşyaların üzərinə vurulurdu. Bu fərqləndirici nişanlar, əslində, müəyyən bir maddi varlığın işarəsi idi. Buyan – əski türkcədə mücərrəd məfhum kimi xoşbəxtlik, yaxşılıq, qismət bildirir”¹. “Uran” sözü də hərfən “çağırış” mənasındadır. Beləliklə, Oğuz kağan buyanı damğa, boz qurdu uran elan etməklə oğuzlar üçün ümumi olan milli simvolları müəyyənləşdirir. Bu isə Oğuz cəmiyyətinin birliyi və bütövlüyü baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki buyan və bozqurd ümummillə simvol kimi oğuzları birləşdirirdi.

5. Xarici siyasət doktrinası və hərbi siyasətin müəyyənləşdirilməsi:

Oğuz kağan yığnaq məclisində elan edir ki, mən uyğurların xaqanı kimi həm də dünyanın dörd tərəfinin xaqanı olmalıyam. Bu, yeni yaranmış Oğuz dövlətini xarici siyasət doktrinasının əsasıdır: Oğuz dünyanın hökmdarı olmalıdır.

O, daha sonra xarici hərbi siyasəti elan edir: Hamı mənə itaət etməlidir. Kim itaət edəcəksə, dost hesab edilib hədiyyə alacaq, kim itaət etməyəcəksə, hərbi yolla məhv ediləcək.

Oğuz kağanın mədəni qəhrəman kimi fəaliyyətində əsas yerlərdən birini ad vermə təşkil edir. O, İtil çayını keçərkən yol göstərən bir nəfərə Kıpçak adını qoyur. Oğuzun mədəni qəhrəman kimi insanlara, tayfalara, yerlərə və s. ad verməsi “Oğuznamə” dastanının başqa variantlarında da geniş yayılmış motividir.

Oğuz kağan bütün bunlardan sonra dünyanı fəth etməyə başlayır. Bu, “xilaskarlıq – qoruyuculuq – qəhrəmanlıq” funksiyasına aiddir. Axı ilk əcdadın ilk funksiyası elə qəhrəman olmaq, qəhrəmanlıqlar göstərüb el-obanı, xalqı hər cür təhlükələrdən qorumaqdır.

Oğuz kağanın öz imperiyasını nizama salması tipoloji baxımdan mədəni quruculuq fəaliyyətidir. Onlara diqqət edək:

1. Göy Tanrıdan gələn mesaj:

Oğuz öz dövlətini Uluğ türükün gördüyü yuxu əsasında nizama salır. Bu yuxu bir mesaj-xəbərdir. Həmin xəbər Oğuz kağana Uluğ Türükün gördüyü yuxu vasitəsilə çatdırılır.

Uluğ Türük eynilə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Dədə Qorqud kimi bilici, övliyadır. Hətta onların hər iki dastandakı təqdimatları da eynidir. “Oğuznamə”də Uluğ Türük haqqında deyilir:

Oğuz kağanın yanında
ağ saqqallı, ağ saçlı
uzun təcrübəli qoca bir kişi var idi, yuxu yozan,

¹ Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993, s.150

qeybdən xəbər verəndi.

Dədə Qorqud da eynilə Uluğ Türük kimi qeybdən xəbər verən bilicidir: “Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaqın Bayat boyından Qorqut ata diyərlər bir ər qopdı. Oğuzın ol kişi təmam bilicisiydi, – nə diyərsə, olurdı. Ğaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həqq təala anın könlinə ilham edərdi...”¹.

Maraqlıdır ki, Uluğ Türükə xəbəri qeyb aləmindən Göy Tanrı, Dədə Qorquda isə “Həqq təala”, yəni Allah verir. Demək, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Göy Tanrı obrazını Həqq təala obrazı əvəz etmişdir. Beləliklə, Oğuz öz imperiyasını yenidən nizama salmaqla Tanrının əmrini yerinə yetirmiş olur.

2. Hakimiyyətin ox-yay prinsipi əsasında bölünməsi:

Oğuz kağan öz hakimiyyətini qədim ox-yay prinsipi əsasında bölür. Oxlar və yaylar ovda tapılır. Yaylar hakim, oxlar tabe elan edilir.

3. Hakimiyyətin sağ-sol prinsipi əsasında bölünməsi:

Oğuz kağan imperiyanın sağ tərəfini yayı tapmış böyük oğlanlarına, sol tərəfini oxları tapmış kiçik oğlanlarına verir.

4. Hakimiyyətin adlandırma prinsipi ilə bölünməsi:

Oğuz kağan yayı tapmış böyük oğlanlarını **buzuklar**, oxları tapmış kiçik oğlanlarını **uçuklar** adlandırır.

Beləliklə, Oğuz kağanın ömrünün sonunda həyata keçirdiyi bu işlərin hamısı mədəni qəhrəmanın funksiyalarına uyğun gəlir ki, bu da ilk əcdad, ilk ata Oğuz kağanı tipoloji baxımdan həm də mədəni qəhrəman kimi səciyyələndirməyə imkan verir.

Birinci fəslin dördüncü yarımfəslə *“Qəhrəman cəmiyyətin xilaskarı və qoruyucusu kimi”* adlanır. Oğuz eposunun baş qəhrəmanı Oğuz kağan bütün oğuzların əcdadı (ilk əcdad) və oğuz cəmiyyətinin qurucusu (mədəni qəhrəman) olmaqla yanaşı ilk növbədə hünərli igid, cəsur qəhrəmandır.

Hər bir qəhrəmanlıq dastanında olduğu kimi, Oğuz kağan da möcüzəli doğuluş yolu ilə dünyaya gəlir. Bu doğuluş bütün baş qəhrəmanlar kimi Oğuz kağanı da dastanın başqa obrazlarından fərqləndirir. Oğuz öz doğuluşundan tamamilə fərqli bir obrazdır. Bu, ilk növbədə onun fərqli görkəmində, sifətinin qeyri-adi rənglərində və ümumiyyətlə, heyvani görünüşündə ifadə olunur.

Bəs Oğuz bir insan olduğu halda niyə bu qədər fərqli görkəmə malikdir?

F.Bayata görə, Oğuz başqalarından ona görə fərqlənir ki, o, Tanrı oğludur. Yəni mənşəyinə görə göylərlə, Göy Tanrı ilə bağlıdır.

¹ Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988, s.31

Bəs dastan oğuz insanların ilk əcdadı olan Oğuzu niyə görə göylərlə bağlayır?

Ona görə ki, Oğuzun qarşısında heç kəsin görə bilməyəcəyi, yerinə yetirməyi bacarmayacağı fəvqəladə işlər, qəhrəmanlıqlar dururdu. Bu işləri insan oğlu bacarmazdı. Bu işlərdən ötrü qeyri-adi gücə malik qəhrəman lazım idi. Qəhrəman bu qeyri-adi gücü yalnız göylərdən, fəvqəladə qüvvələrdən, Göy Tanrıdan ala bilərdi. Məhz ona görə də Oğuz kağan möcüzəli şəkildə Tanrının, göylərin oğlu kimi doğulur. Axı qədim türkcədə “Tanrı” sözünün mənası “göy” (şəma) deməkdir. Tanrı oğlu olmaq elə göylərin oğlu olmaq deməkdir. “Oğuznamə”nin uyğur versiyasında Oğuzun anası, doğrudan da, göy cismidir (Ay kağan). Belə olduğu təqdirdə onun doğuluşu da bütün digər obrazlardan fərqli olaraq qeyri-adi doğuluş, yəni möcüzəli doğuluşdur.

Oğuz kağan arxaik-mifoloji eposda həm ilk əcdad (ilk insan), ilk qəhrəman, qoruyucu, xilaskar kimi təqdim olunur. “Oğuznamə” dastanının müxtəlif variantlarında Oğuz kağanın müxtəlif ölkələri fəth etməsi onun qəhrəmanlıq funksiyasının epik süjet şəklinə təzahürüdür. O, öz qəhrəmanlıqları ilə bütün hallarda xalqı, eli, dövləti qorumağa, sərhədlərini genişləndirməyə və hərbi, siyasi, iqtisadi gücünü artırmağa xidmət edir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**“Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman obrazı və onun poetik quruluşu**” adlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin öyrənilməsi ilk növbədə qəhrəman obrazının poetik quruluşunun tədqiqini tələb edir. Bunu üç əsas yarımfəslidə öyrənməyi məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Birinci yarımfəsil **“Qəhrəman obrazının mənəvi-psixoloji quruluşu: hünər və ərdəm kateqoriyaları”** adlanır. Ümumiyyətlə, dünya xalqlarının qəhrəmanlıq eposları tipoloji baxımdan universal cəhətlərə malikdir. Burada əsas yeri “qəhrəman və cəmiyyət” planı tutur. Hər bir qəhrəman mənsub olduğu cəmiyyətin milli təhlükəsizliyi, solum (cəmiyyət, toplum) üçün müqəddəs və ümumi dəyərlər uğrunda mübarizə aparır. Onun əsas fəaliyyəti harmoniyanı, yəni cəmiyyət daxilindəki siyasi, sosial, mənəvi nizamı təmin etmək və qorumaqdan ibarətdir. Qəhrəmanın “qəhrəmanlıq fəaliyyəti” sosioma xaricdən, ya daxilədən təhlükə yaranan kimi aktivləşir. **Qəhrəmanın bütün bu keyfiyyət və funksiyaları onun mənəvi quruluşunda ifadə olunur. Hər bir qəhrəmanın mənəvi xüsusiyyətləri onu yaradan xalqın milli psixologiyasını ifadə edir. Məhz milli psixologiya hər bir milli epos qəhrəmanını digərlərindən fərqləndirən əsas poetik keyfiyyət kimi çıxış edir.**

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında öz igidliləri ilə seçilən möhtəşəm qəhrəman obrazları var. Məsələn, Salur Qazan, Bamsı Beyrək, Basat, Buğac və s. Eposu oxuduqca, əslində, bu dastandakı oğuz igidlərinin hər birinin, sözün həqiqi mənasında, qəhrəmanlığına şahid oluruq. Burada qəhrəman olmayan oğuz igidi

yoxdur. Eposda adları çəkilən bu igidlərin hər biri Oğuz elinin say-seçmə qəhrəmanlarındanır. Lakin dastanda bəzi oğuz igidlərinin qəhrəmanlıqları ön planda olub, geniş şəkildə təsvir olunmuşdursa, bəziləri haqqında ümumi məlumat verilmişdir. Məsələn, Qazanın, Beyrəyin, Basatın, Uruzun və s. qəhrəmanlıqlarına ayrıca boylar həsr olunmuşdur. Ancaq elə igidlər də vardır ki, onların qəhrəmanlıqları ümumi planda təsvir olunmuşdur. Eposdakı təsvirlər bizə qəhrəmanların təsvirinin üç planını müəyyənləşdirməyə imkan verir:

1. Qəhrəmanların fərdi təsvir planı: biz dastanda öz adları ilə təqdim olunan bir çox Oğuz bəylərinin göstərdikləri fərdi igidlikləri görə bilirik.

2. Qəhrəmanların fərdi qəlib-formullar vasitəsilə təsvir planı: bu qəlib-formullarda qəhrəmanlar öz adları və səciyyəvi cəhətləri ilə, lakin ümumi şəkildə (ümumi planda) təqdim olunurlar.

3. Qəhrəmanların ümumi qəlib-formullar vasitəsilə anonim təsvir planı: bu formullarda oğuz igidlərinin heç birinin fərdi olaraq adı çəkilmir və onların hamısı “Oğuz bəgləri” adı altında ümumiləşdirilir.

Lakin burada bir cəhəti də deməliyik ki, eyni qəhrəmanlar həm fərdi planda, həm də qəlib-formullar vasitəsilə təqdim oluna bilərlər.

Qəhrəman obrazının mənəvi quruluşu onların fərdi təqdim planında üzə çıxır. Bu təsvir planından aydın olur ki, qəhrəman xüsusi keyfiyyətlərə malik olan obrazdır. Hər oğuz qəhrəman adını ala bilməz. Bunun üçün “hünər” və “ərdəm” keyfiyyətlərinin olması lazımdır.

Dastanda bəyliyə keçirilmənin bir əsas şərti var: özünü hünərli və ərdəmli kimi təsdiq etmək.

Dədə Qorqudun Dirsə xana müraciətlə oxuduğu soylamada oğlan 3 dəfə ərdəmli, 3 dəfə hünərli adlandırılır. Bu “hünərli” və “ərdəmli” sifətləri soylamada növbələşir. Dədə Qorqud oğlanı əvvəlcə “ərdəmli”, sonra da “hünərli” adlandırır. Bunun təkrarlanması ilə Dirsəyə 6 dəfə müraciət olunur. Demək, oğuz bəyinin, oğuz qəhrəmanının əsas psixoloji keyfiyyəti “ərdəm” və “hünər”dir. Mahmud Kaşqarlının “Divanü Luğat-it Türk” əsərində “ərdəm” sözünə belə bir izah verilmişdir: fəzilət, ədəb, tərbiyə; hünər”. “Divan”da bu söz eyni mənalarda “ərdhəm” şəklində də işlənmişdir¹. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğət”ində bacarıq, məharət, ustalıq, qabiliyyət, fərasət kimi mənaları göstərilmiş,² “hünər” sözünə M.Kaşqarlının “Divan”ında rast gəlmədik. “Hünər” – ərəb sözüdür və türk

¹ Kaşqarlı Mahmud. Divanü Luğat-it Türk (Dizin). Çeviren Besim Atalay. Birleştirilmiş birinci baskı (Cilt IV). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013, 887 s.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, II cild. Tərtibçilər: Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.

dillərinin lüğətini yazan M.Kaşqarlı, görünür, elə bu səbəbdən bu sözü “Divan”a salmamışdır.

Göründüyü kimi, “ərdəm” və “hünər” sözləri mənaca bir-birinə yaxın görünür. Lakin bu sözlər qəhrəmanlığı səciyyələndirən anlayışlar kimi eyni, yaxud bir-birini əvəz edən kateqoriyalar deyildir. Bunlardan biri mənəvi dəyəri, digəri fiziki dəyəri bildirir:

“Ərdəm” sözü M.Kaşqarlının “Divan”ında verilmiş mənalarından (**fəzilət, ədəb, tərbiyə**) göründüyü kimi elm, bilik, hikmətlə bağlı anlayışı bildirir.

“Hünər” isə, bildiyimiz kimi, fiziki qabiliyyət və bacarıqlarla bağlıdır.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında öz əksini tapmış qəhrəmanlıq psixologiyasının iki əsas kateqoriyası vardır: **ərdəm** – aqlın gücü və **hünər** – qolun gücü. Dastanın on iki boyu oğuz qəhrəmanlarının bu mənəvi keyfiyyətlərini təsdiq edir.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslili **“Qəhrəmanlıq sosial status kimi: bəyliyə keçirilmə mərasim kompleksi”** adlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tədqiqi göstərir ki, burada qəhrəman və qəhrəmanlıq təkcə fərdi məsələ deyil, həm də ictimai hadisədir. Yəni oğuz cəmiyyətində qəhrəman sosial status, sosial dərəcə, sosial mövqedir. Oğuz cəmiyyətində qəhrəmanlıq statusunu əldə edən fərd bəyə çevrilir. Bəy – həm də qəhrəmanlığın sosial işarəsidir. Ancaq hər bir qəhrəman bəy adını ala bilməz. Bəy olmağın mürəkkəb şərtləri var. Qəhrəman-bəyolma mərasim kompleksi bir-birinin ardınca gələn aşağıdakı akt-hissələrdən təşkil olunur:

1. On beş yaşa çatmaq:

Oğuz gənci on beş yaşına çatmadan qəhrəman olma – bəy adı alma prosesinə başlaya bilməz. Bunun üçün o, hökmən on beş yaşına çatmalıdır. Dastanda bu hədd müxtəlif boylarda dəfələrlə nəzərə çarpdırılır:

Birinci boyda Dirsə xanın oğlu Buğac haqqında: “Oğlan on beş yaşına girdi”. Üçüncü boyda Bayburanın oğlu Beyrək haqqında: “Baybörənin oğlu (*on – A.Fərəcova*) beş yaşına girdi. Dördüncü boyda Qazan oğlu Uruz haqqında: “On altı yaş yaşladı”. Yeddinci boyda Qazılıq qocanın oğlu Yegnək haqqında: “On beş yaşına girdi”.

2. İlk hünərin göstərilməsi:

Yuxarıda adları çəkilən gənclər on baş yaşına girdikdən sonra özlərinin ilk hünərlərini göstərirlər: Buğac buğanı məğlub edərək, onun başını kəsib qanını axıdır. Beyrək bəzirganları əsir götürmüş kafirlərə hücum edir, onları qırıb-çatır və bəzirganları malları ilə birlikdə xilas edir və s.

3. İlk hünərə başqalarının şahid olması:

On beş yaşına girmiş oğuz gəncinin baş kəsib-qan tökməsi o vaxt hünər sayılır ki, onu başqaları görsün və təsdiq etsin. Dirsənin oğlu buğanı hamının gözünün qabağında məğlub edərək başını kəsir. Beyrəyin ilk hünərinə onun

kafirləri qırıb-çataraq əsirlikdən azad etdiyi bəzircanlar şahidlik edirlər. Eləcə də on beş yaşını haqlamış Uruzun, Yegnəyin, Əgrəyin ilk hünərinə başqaları şahid olurlar.

4. İlk hünərin oğuz bəyləri tərəfindən qəbul və təsdiq olunması:

Göründüyü kimi, ilk hünər başqaları tərəfindən hökmən təsdiq olunmalıdır. Yoxsa, bu, ilk hünər, qəhrəmanlıq sayılmaz. Çünki ilk hünərin əsas bir şərti var: baş kəsib-qan tökmək. Oğuz gəncinin baş kəsib-qan tökməyinə mütəbər adamlar şahidlik etməlidirlər. Buradan çıxan məna odur ki, oğuz gəncinin göstərdiyi ilk hünər oğuz bəyləri tərəfindən də rəsmi şəkildə qəbul və etiraf olunmalıdır.

5. Dədə Qorqudun çağırılması.

On beş yaşına girmiş oğuz gənci ilk hünərini göstərdikdən və bu hünər oğuz bəyləri tərəfindən qəbul olunduqdan sonra hökmən Dədə Qorqud çağırılır. Onun iştirakı mühüm və zəruridir. O gəlib iştirak etməsə, göstərilmiş qəhrəmanlığın bir faydası olmaz və gənc qəhrəman bəylik adını ala bilməz. Bütün bunların hamısının Dədə Qorqud tərəfindən qəbul olunması lazımdır. Oğuz gəncinin göstərdiyi ilk hünər əsasında ona ad qoyulması, bəyliyə keçirilməsi bütünlüklə Dədə Qorqudun vəzifəsinə aiddir. Bu prosesdə on beş yaşlı gəncin vəzifəsi ilk hünəri göstərmək, oğuz bəylərinin vəzifəsi isə həmin gəncin etdiklərinin hünər olub-olmadığını yoxlamaq, yəni həqiqətən də baş kəsilib-qan töküldüyünü təsdiq etməkdir. Qəhrəman olmaqla bağlı bütün qalan işlər də kollektiv şəkildə icra olunsada, prosesin bundan sonrakı mərhələsi birbaşa Dədə Qorqud tərəfindən həyata keçirilir.

6. Dədə Qorqudun ilk hünərini göstərmiş gəncə bəylik statusu alması.

Qəhrəman olma kompleksinin sonra gələn hissələri Dədə Qorqudun bu mərasimdəki iştirakının nə qədər mühüm və zəruri olduğunu göstərir: o, bütün oğuz bəyləri və hünər göstərmiş gəncin atasının yanında gəncin “hünərli və ərəməli” olduğunu təsdiq edərək, ona atasından bəylik alıb-verir.

7. Dədə Qorqudun ilk hünərini göstərmiş gəncə yeni ad qoyması.

Oğuz gənci bəy sayılmaq üçün hökmən yeni ad almalıdır. Belə ki, oğuzların adətinə görə, bir gənc baş kəsib-qan tökməyincə, yəni ilk hünərini göstərməyincə ona ad qoymazlardı. Dədə Qorqud da oğlu hünər göstərmiş Dirsə xana deyir: “Bayındır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş sənin oğlın, adı Buğac olsun. Adımı bən verdüm, yaşını Allah versün, – dedi”¹.

Beləliklə, oğuz cəmiyyətində qəhrəman olmaq sosial statusdur. Bu statusu əldə etmək üçün oğuz gənci əvvəlcə on beş yaşına daxil olur, daha sonra “baş kəsib-qan tökmək” şəklində həyata keçirilən ilk hünərini göstərir, bu hünərə

¹ Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəindir. Bakı: Yazıçı, 1988, s.36

şahidlik edilir, oğuz bəyləri həmin hünəri qəbul və təsdiq edir, daha sonra da Dədə Qorqudu çağırırlar. Dədə Qorqud gəncin atasından ona bəylik istəyir. Gəncin qəhrəmanlığı ona təzə bəy kimi yeni ad verilməsi ilə təsdiq olunur.

İkinci fəslin üçüncü yarım fəslə *“Qəhrəman alp igid kompleksi kimi”* adlanır. Hər bir xalqın qəhrəman obrazı qəhrəmanlığın milli tipini təqdim edir. Çünki hər bir qəhrəman obrazı onu yaradan xalqın qəhrəmanlıq ruhunu əks etdirməklə öz tipi baxımından milli olur. Oğuzların da qəhrəman obrazı bir milli tipdir. Bu tip oğuzlarda **alp** adlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da da tez- tez “alp yigit” (alp igid) ifadəsinə rast gəlirik. F.Bayat “alp/alb” sözü haqqında yazır ki, bu bir ünvan, dastan qəhrəmanının mədəni-davranış kodudur. Boylarda alplıq ruhu qəhrəmanlıq, cəsarət, güc rəmzi, əsgəri ünvanıdır. Alp əski tayfa strukturunda qoçaqlığına, mərdliyinə görə seçilən, bir zümrə təşkil edən, davranış, rəftar, geyim və silahları ilə başqalarından fərqlənən imtiyazlı təbəqədir¹.

Göründüyü kimi, alp igid oğuzlarda döyüşçü-qəhrəman tipidir. Yəni oğuzlarda qəhrəmanlıq geniş anlayışdır. Bir oğuz igidi qəhrəmanlıq göstərüb özünü qəhrəman kimi təsdiq etməsə, bəy adını ala bilməz. Ona görə dastanda adları çəkilən bəylərin hər biri, sözün həqiqi mənasında, bir qəhrəmandır. Lakin bununla bərabər oğuzlarda döyüşçü-qəhrəman, yəni hərbi-qəhrəman tipi də vardır.

Oğuzlar tarixdə böyük fəthlər etmiş hərbi xalqdır. Bunların möhtəşəm orduları olmuşdur. Həmin ordularda, F.Bayatın indicə yuxarıda sitat verdiyimiz fikirdən göründüyü kimi, alplar xüsusi qəhrəman təbəqəsi olmuşdur. Yəni bunu belə başa düşmək olar ki, alplar bütün başqa qəhrəmanlardan özlərinin xüsusi qəhrəmanlıqları, xüsusi igidlikləri ilə seçilən təbəqəni təşkil etmişlər. Onlar seçilmiş qəhrəmanlar, xas igidlərdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da alp adı ilə tanınan Alp Aruz, Alp Rüstəm kimi qəhrəmanlar vardır. Bunlar Oğuz dövləti və elində xüsusi yerə, ad-sana, hörmətə sahibdirlər. Alp Rüstəm Oğuzun adlı-sanlı qəhrəmanlarındanıdır. Alp Aruz isə iki qoldan ibarət olan Qalın Oğuz elində Dış Oğuz qolunun (bozoqların) başçısı, ən böyük bəyidir. Göründüyü kimi, alplıq oğuzlarda böyük bir ünvan (ad), hörmətli, xüsusi seçilən dərəcə deməkdir.

F.Bayatdan verdiyimiz fikirdən məlum olduğu kimi, “alplıq” oğuzlarda həm də qəhrəmanının mədəni-davranış kodudur. Yəni bunu belə başa düşmək olar ki, alplıq xüsusi bir yaşayış tərzini, öz qayda-qanunları olan həyat tərzini, ayrıca sosial davranış formasıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da alp igid obrazı təkcə igidin özündən ibarət olmayan kompleks obrazdır. Bu kompleks üç tərkib ünsüründən ibarətdir:

1. Alp igidin özü;
2. Alp igidin atı;
3. Alp igidin silahı.

¹ Bayat F. “Alp” oçerki / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 23-25

Bu yarımfəsildə hər bir tərkib ünsürün tədqiqi uyğun olaraq “*Qəhrəmanın atı*”, *Qəhrəmanın silahı*” adlanan paraqraflarda tədqiq edilmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**“Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin təzahür tipləri**” adlanır. Hər bir milli dastanın bütün poetik dəyərləri qəhrəman obrazında təcəssüm olunur. O, bütün hadisələrin mərkəzində durur və bütün obrazlar, hadisələr onunla bağlanır. Lakin qəhrəman əsərin təkə mərkəzi obrazı, yəni baş qəhrəmanı olmaqla qalır, dastanın daşdığı ideyalar, milli dəyərlər, eləcə də əsərin bütün poetik ağırlığı qəhrəman obrazına bağlanır. Qəhrəman bu cəhətdən dastanın nüvəsi, mərkəzi nöqtəsidir. Elə bir nöqtə ki, bütün qalan nöqtələr onda kəşisir. Hər bir dastan üçün xarakterik olan qəhrəman və cəmiyyət münasibətləri də qırılmaz şəkildə bu poetik nöqtəyə, bu epik nüvəyə bağlanır.

Oğuz cəmiyyətinin bütün qəhrəmanlıq tarixi, digər oğuznamələrlə yanaşı, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında öz əksini tapmışdır. Buradan aydın olur ki, dastandakı oğuz qəhrəmanları və onların mənsub olduğu oğuz cəmiyyəti tarixən inkişaf etdikcə bu dəyişikliklər özünəməxsus şəkildə qəhrəman obrazında öz təcəssümünü tapmışdır. Elə bu səbəbdən də dastandakı qəhrəman tipi və onun cəmiyyətlə münasibətlərinə sabit, dəyişməz, donuq bir hadisə kimi baxmaq olmaz. Bu münasibətlərdə oğuz cəmiyyətinin qəhrəman haqqında düşüncə və təsəvvürləri bütün tarixi koloriti, poetik əlvanlığı ilə əks olunmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsi, bildiyimiz kimi, on iki boydan ibarətdir. Hər bir boy oğuz qəhrəmanlarının göstərdiyi müxtəlif igidlilərlə doludur. İlk baxışda bu hadisələri ümumiləşdirmək, tipikləşdirmək çətindir. Lakin hadisələri tipoloji oxşarlıqlar baxımından çeşidlədikdə mənzərə get-gedə aydınlaşır və qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin elmi ədəbiyyatlarda dəfələrlə qeyd olunan, vurğulanan sabit formulları üzə çıxır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını bu istiqamətdə nəzərdə keçirdikdə görürük ki, əsərdə qəhrəman və cəmiyyət münasibətləri bir çox istiqamətləri əhatə edir. Bu istiqamətlərin hər biri yarımfəsillərdə tədqiq edilmişdir.

Üçüncü fəslin birinci yarımfəsli “*Qəhrəman vətəni qoruyan döyüşçü kimi*” adlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərində ən önəmli nöqtə ondan ibarətdir ki, hər bir qəhrəman Oğuz dövləti, xalqı və cəmiyyətinin sadıq müdafiəçisi, yenilməz qoruyucusu, sözün geniş mənasında, cəsur keşikçisidir. Bu qəhrəmanlar üçün vətənin sərhədlərini, torpaqlarını, yeri-göyü, səmasını, insanlarını düşmənlərdən qorumaq ən birinci vəzifədir. Çünki Oğuz eli qüdrətli olduğu kimi, onun çoxlu düşmənləri də vardır. Özü də bu düşmənlər çox ayıq-sayıqdır. Onlar hər an Oğuz elinə basqın etmək üçün fürsət gözləyirlər. Onların hər yerdə casusları var. Lakin Oğuz igidləri də ayıq-sayıqdır, bir təhlükə baş verəndə onlar bir nəfər kimi düşməni üstünə axışırlar.

“Vətəni qorumaq” hər bir oğuz qəhrəmanının keçdiyi “məktəbdir”. Oğuz gənci özünü dərk edəndən bu “məktəbin dərslərini” almağa başlayır. Təsədüfi deyildir ki, “vətəni qorumaq dərsi” oğuz qəhrəmanlarının canında, qanında yaşadığı kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının da əsas motivlərindən birini təşkil edir. Biz dastanın “Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boyı bəyan edər, xanım hey!” adlı dördüncü boyunda oğuz atalarının öz oğullarına vətən, torpaq, düşmən anlayışlarını necə başa saldıqlarının əyani şahidi oluruq. Boyda ata ilə oğulun arasında olan bu söhbət oğuzların vətən, el, oba, dost-düşmən, doğma-yad anlayışlarını başa düşməyə imkan verir. Bu anlayışlar vətəni qoruyan döyüşçü kimi qəhrəmanın psixologiyasının, vətənçilik görüşlərinin, oğuzçuluq düşüncəsinin əsasında durur.

Oğuz igidinin bilməli olduğu ən vacib məsələ “yağı” anlayışdır. “Yağı” etnik dünyagörüşün əsasında durur: etnik kimliyi başa salır. Bu, Oğuz insanının oğuz olmayan insanlarla münasibətini əhatə edən, nizamlayan anlayışdır. Qazanın izahından məlum olur ki, yağı qatı və barışmaz düşmən deməkdir. Yağı elə bir varlıqdır ki, onunla heç bir danışıq, güzəşt ola bilməz. O, toplumlararası münasibətlərdə mövcud olan heç bir sivil ünsiyyət modelinə aid deyil. Yağı – düşmənin, bir növ, eybəcər patoloji formasıdır. Düşmənləyin bir-birini məhv etmək üzərində qurulmuş sabit modelidir. Bu sabitlik özünün onda ifadə edir ki, oğuzlar yağları görəndə öldürdükleri kimi, yağlar da onları görəndə öldürürlər. Burada bir-birini öldürməkdən başqa ikinci yol yoxdur.

Boylarda Qazanın izahından məlum olur ki, yağlar oğuz cəmiyyəti üçün xarakterik olan hüquqi-sosial münasibətlərin subyektı deyildirlər. Belə ki, yağlarla döyüşdə qan tökülməsindən ötrü heç bir cinayət məsuliyyəti yoxdur. Yəni bir oğuz igidi yağları öldürdüyü üçün heç bir hüquqi məsuliyyətə cəlb oluna bilməz. Bu “yağı” anlayışının, eyni zamanda, etnik-sosial, etnik-siyasi məzmununu üzə çıxarır. Məlum olur ki, yağı oğuz igidinin mənsub olduğu etnosdan kənar, yad, özgə varlıqdır. O, özgə dünyanın varlığıdır. Elə bir dünya ki, həmin dünya oğuzların dünyasına düşmən, zidd dünyadır.

Beləliklə, dastanda ata ilə oğulun söhbətində vətən, el, oba, xalq, ulus anlayışlarının dəqiq sərhədləri cızılır. Hər bir oğuz igidi kimi və nəyi qoruduğunu, o cümlədən nəyin naminə, nə məqsədlə qoruduğunu aydın şəkildə dərk edir. Bu o deməkdir ki, oğuz qəhrəmanı öz vətəni qoruyan döyüşçü kimi aydın etnik-millî şüura sahibdir. O, özünün oğuz mənsubiyyətini bilir, öz vətəninin sərhədlərini tanıyır, oğuz vətəndaşlığının nə olduğunu tam mənasında anlayır, oğuz dövləti, eli, xalqı qarşısında öz borc və vəzifələrini aydın şəkildə dərk edir və bu borcunu yerinə yetirərkən bir an da olsun tərəddüd etmir.

Qeyd edək ki, ata ilə oğulun dialoqu Cəlal Qasımov tərəfindən də təhlil edilmiş, məsələyə tarixi-mədəni, fəlsəfi-ideoloji baxımdan izahlar verilmişdir. O,

belə hesab edir ki, ata ilə oğulun dialoqunda oğuz insanının dünyaya münasibətinin fəlsəfi modeli əks olunmuşdur. Gerçəklik oğuzlu düşüncəsində bütöv bir dünyadır. Bu dünyanın quruluşu bütün ənənəvi mədəniyyətlərdə olduğu kimi “özümüz-özlərlər” modeli əsasında təşkil olunmuşdur¹.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəmanın vətəni qorumaq missiyası və bu missiyaya uyğun döyüşçü obrazı iki əsas plana malikdir:

Birincisi, oğuz igidlərinin fərdi döyüşçü-qəhrəman obrazı;

İkincisi, oğuz igidlərinin ümumi döyüşçü-qəhrəman obrazı.

Bu planlar iç-içədir və bir-birindən ayrılmazdır. Maraqlı odur ki, dastanın, demək olar ki, hər bir boyu bir oğuz igidinin fərdi qəhrəmanlığına həsr olunsa da, adətən, bu qəhrəmanlıq boyların sonunda ümumi qəhrəmanlıq aktına çevrilir. Bulaqlardan, irmaqlardan, arxlardan, qollardan axan sular sonda ana çaya qovuşduğu kimi, hər bir oğuz igidinin vətən uğrunda göstərdiyi fərdi qəhrəmanlıqlar da boyların sonunda bütün oğuzların ümumi qəhrəmanlığına çevrilir.

Göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”da vətəni qorumaq, vətən yolunda son nəfəsə qədər qələbə uğrunda döyüşmək, o cümlədən lazım gəldikdə vətən naminə bir an belə belə olsun tərəddüd etmədən şəreflə şəhid olmaq oğuz döyüşçü-qəhrəmanın fərdi omaqdan daha çox, ümummilliyə xarakter keyfiyyətidir.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslə “*Qəhrəman dövlət başçısı kimi: xanlar xanı*” adlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuz qəhrəmanı özünü dövlət başçısı kimi iki obrazda göstərir: Bayındır xan və Salur Qazan. Ə.Tanrıverdi göstərir ki, Bayındır xanın adı Drezden nüsxəsində iki cür yazılıb: Bayandar, Bayındır. Semantik yükü daha çox “varlanmaq”, “varlandırmaq” kimi izah olunur. Atasının adı antroponimik modelində konkret olaraq verilir: “Qam Ğan oğlu xan Bayındır”. “Xan qızı Boyı uzun Burla xatun Qazanın gəldüyün eşitdi” cümləsi, eyni zamanda Qazanın bədii təyinlərindən biri kimi işlənmiş “Bayındır xanın göyğüsü” ifadəsi qızı Burla xatun və kürəkəni Qazan barədə müəyyən təəssürat yaradır².

Dastanda Bayındır xan fəal obraz deyildir. O, demək olar ki, hadisələrdə iştirak etmir. Ancaq bir çox boylar Bayındır xanın təşkil etdiyi məclisin təsviri ilə başlanır. Məsələn, dastanın birinci boyu bu cümlə ilə başlanır: “Bir gün Qam Ğan oğlu Bayındır xan yerindən durmuşdu. Şami günlüyünü yer üzündə qurdurmuşdu. Hündür alaçağı göy üzünə dirənmişdi. Min yerdə ipək xalça döşənmişdi...”³.

¹ Qasımov C. Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı: Nurlan, 2011, s.202

² Tanrıverdi Ə. Dədə sözü işığında. Bakı: Elm və təhsil, 2014, s.68

³ Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988, s.132

Bundan başqa, dastanın 3, 7, 9-cu boyları da eyni şəkildə başlanır. Bu göstərir ki, Bayındır xan siyasi hakimiyyətin başçısıdır, Oğuz elinin başında durur və o, mərkəzi fiqurdur. Süjet fəallığı olmasa da, dastandakı bütün əsas obrazlarla əlaqələrə malikdir.

Bayındır xanın dastandakı əsas funksiyası “Dədə Qorqud kitabı” ensiklopedik lüğətində belə səciyyələndirilmişdir: “Dastanda bütün qəbilələri, zəif bağlarla olsa da, birləşdirən Bayındır xandır. Lakin buna baxmayaraq, hər qəbilənin başında qəbilə böyüyü, bəy dayanmışdır. Qəhrəmanlıq silsiləsində Bayındır xan başda dayanır. Eposda onun qəhrəmanlığı və vuruşu haqqında heç bir şey verilməmişdir. O, xalqın patriarxı, sərkərdəsi, pirani hakimidir. O, tayfanı döyüşə göndərir, onları qiymətləndirir. Bəxşişlər verir, bəxşişlər alır, qonaqlıqlar təşkil edir. Nəslin artmasına, tayfanın bölünməsinə, salamatlığına məsuldur. Bu surət hərəkətdə verilməmişdir. O, hər il bəyləri, igidləri qonaqladığı kimi, başqa ölkələrdən növbəti xərac alınanda da məclis qurur. O, qaydaları möhkəm qoruyur. Qazan kimi unutqan deyil, bilir ki, bəylər qaydaların pozulmasına dözməzlər”¹.

Göründüyü kimi, Bayındır xan oğuz cəmiyyətində bütün qəhrəmanların başçısı, qəhrəmanlığın mərkəzi simvoludur. Onun qəhrəmanlığı həm də sakral-mistik məzmun daşıyır. Çünki o, bütün başqalarından fərqli olaraq, “Qam Ğan” oğlu Bayındır xandır. Qam Ğan adı, tədqiqatçıların hamısının təsdiq etdiyi kimi, iki sözdən əmələ gəlmişdir: qam və xan. Ə.Tanrıverdi bu sözün izahı ilə bağlı yazır ki, Qam Ğan qorqudşünaslıqda ulu şaman, kahin, baba, müqəddəs ata və s. anamlı antroponim kimi izah olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qam Ğan adı cəmi üç dəfə, həm də yalnız Bayındır xana görə işlənmişdir².

Üçüncü fəslin üçüncü yarımfəslisi **“Qəhrəman sərkərdə kimi: bəylər bəyi”** adlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Oğuz qəhrəmanları içərisində bəylərbəyi titulu ilə tanınan yeganə obraz Salur Qazandır. Salur Qazan dastanda bəylərbəyi olmaqla yanaşı, xanlar xanı, yəni hökmdar kimi də təqdim olunur. Biz onu əsasən Oğuz elinin hərbi sərkərdəsi, baş qəhrəmanı kimi görsək də, o, bir sıra boylarda Qalın Oğuzun, yəni Bütün Oğuzun hökmdarı – xanlar xanı kimi də təqdim olunur. Lakin Qazanın xanlar xanı olması ilə Bayındırın xanlar xanı olması arasında fərqlər vardır. Bu fərq, əsasən, onda üzə çıxır ki, Salur Qazan Bayındır xandan fərqli olaraq həm də qılınc qəhrəmanı, alp igid, qazi ərəndir. Biz dastanda Bayındır xanı döyüşlərdə iştirak edən qılınc qəhrəmanı, düşmən üzərinə şığıyan alp igid, oğuz igidlərini kafirlər üzərində qələbə çalmağa çağıran qazi ərən kimi görmürük. Bayındır xan dastanda öz divanından qırağa nadir hallarda çıxır. O, sanki daim öz

¹ Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Nəşrə hazırlayan T.Hacıyev. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 194

² Tanrıverdi Ə. Dədə sözü işığında. Bakı: Elm və təhsil, 2014, s.86

taxtında oturmuş klassik hökmdar, sultan, xaqan tipidir. Salur Qazan isə, əksinə, döyüşkən qəhrəman tipidir. Ümumiyyətlə, nə oğuz cəmiyyətinin ictimai həyatını, nə də hərbi həyatını Salur Qazan olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Dastanda harada kafirlərlə savaşı, döyüş varsa, Qazan orada ön cəbhədədir.

Salur Qazan oğuzların hərbi sərkərdəsidir. Dastanda sərkərdə vəzifəsində ondan başqa heç kəs təqdim olunmur. Oğuzların “kafir” adlandırdıqları düşmənləri ilə apardıqları bütün müharibələrin başında Salur Qazan durur. Tarixdən məlumdur ki, Oğuzlar 24 boydan ibarət olmuşlar. **Salur Qazanın dastanda “bəylərbəyi” kimi təqdim olunması onun bütün bəylərin başçısı, sərkərdəsi olduğunu, “xanlar xanı” kimi təqdim olunması isə Qazanın Bayındır xandan sonra Oğuz elinin həm də siyasi başçısı, yəni hökmdarı, xaqanı olduğunu göstərir.**

Beləliklə, Salur Qazanın dastandakı istər bəylərbəyi, istərsə də xanlar xanı titulları onun Oğuz elinin mərkəzi fiqurlarından olduğunu göstərir. Bəylərbəyi – bütün bəylərin başçısı deməkdir. Bu, o deməkdir ki, Salur Qazan Bayındır xandan sonra Oğuz elinin başçısıdır. Başçılıq isə Qazanı ulu əcdad Oğuz xandan gələn xanlıq (kağanlıq) ənənəsinə bağlayır. A.İslamzadə yazır ki, oğuznamələrin “Kitabi-Dədə Qorqud”da izlənməsi baxımından Oğuz xanın tarixi statusu və epik düşüncədə oturmuş sistem olmasının səbəbləri ortaya çıxır. Daha sonrakı mərhələni və yaxud dərəcəni Qazan xan tutmuş olacaq. Oğuz xandan Qazan xana qədər gələn inanclar sistemi, mif, epik təzahürlər və tarixi gerçəklik vahid bir invariant düzümünü təşkil edir¹.

Üçüncü fəslin dördüncü yarımfəslə **“Qəhrəman ata və oğul kimi”** adlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin əsas təzahür tiplərindən biri ata və oğul münasibətləridir. Ata-oğul münasibətləri qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin ilk baxışdan ailə səviyyəsində təzahürü kimi görünə bilər, əslində, belə deyildir. Ata-oğul oğuz cəmiyyətində qəhrəmanlıq ənənəsinin əsas ötürülmə vasitəsidir. Bu münasibətlər dastanda heç vaxt sırf ailə səviyyəsində qalmır, həmişə və hər yerdə ictimai dəyər və əhəmiyyət kəsb edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Oğul-Ata və Oğul-Ana münasibətlərinə dair çox nümunələr gətirmək olar. Dastandan müraciət etdiyimiz və etmədiyimiz bütün nümunələr qəhrəman obrazını həm ata, həm də oğul kimi aşağıdakı xarakter keyfiyyətləri ilə təqdim edir:

a) Dastandakı həm atalar, həm də oğullar qəhrəmanlıq psixologiyasının daşıyıcılarıdır. Bu, təbiiidir. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud” bir qəhrəmanlıq dastanıdır. Ona görə də burada, demək olar ki, bütün ata obrazları ataların qəhrəman-

¹ İslamzadə A. “Dədə Qorqud kitabı”nda oğuznamə / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXV kitab. Bakı: Səda, 2007, s. 104

liğının, bütün oğul obrazları isə oğulların qəhrəmanlığının təcəssümünə xidmət edir.

b) Dastandakı ata qəhrəmanlar klassik qəhrəman tipinə aiddir. Yəni dastandakı atalar yaşlı insanlar, özlərini çoxlu döyüslərdə artıq çoxdan təsdiq etmiş alp igidlərdir. İndi bunları düşündürən yeganə qayğı öz oğullarını qəhrəman kimi görməkdir.

c) Dastandakı oğul qəhrəmanlar özlərini ilk növbədə atalarının gözündə qəhrəman kimi təsdiq etmək istəyirlər. Onlar atalarının etimadını qazanmaq, ataların gözündə ucalmaq üçün hər cür qəhrəmanlıq etməyə hazırdırlar. Lakin atalar oğulların bu özünə inamlarına o qədər də etibar etmirlər. Yəni oğulların qəlbində aşib-daşan qəhrəmanlıq arzusu atalar üçün hələ əsil qəhrəmanlıq deyil. Onlar oğullarına o vaxt inanırlar ki, oğullar öz igidliklərini baş kəsib-qan tökərək təsdiq etsinlər. Ona görə də dastanda müəyyən bir ata-oğul qarşıdurması xətti var.

d) Dastanda ata-oğul qarşıdurması, əslində, tamamilə qəhrəmanlığa xidmət edən motivdir. Burada qəhrəmanlıqdan başqa heç nə yoxdur. Ataları düşündürən, narahat edən, onları səbirsizləşdirən və bəzən də oğullarına qarşı haqsız hərəkətlər etməyə sövq edən yeganə səbəb onların on beş yaşına girmiş oğullarının ilk hünərini tez bir zamanda görmək arzusudur. Eyni zamanda oğulları da düşündürən yeganə arzu, yeganə qayğı özlərini atalarının və cəmiyyətin gözündə öz vaxtında qəhrəman kimi təsdiq etməkdir.

e) Hər bir oğul qəhrəman bir addım atarkən, bir iş görmək istərkən dərhal atasının ad-sanını, namusunu, qeyrətini düşünür. Oğul qəhrəmanlar atalarının adları, namusları üçün ölümə getməyə hazırdırlar.

ə) Dastanda ana-oğul münasibətləri bir ideya xətti kimi oğuz qəhrəmanlarının psixologiyasının daha əhatəli açılmasına xidmət edir. Oğuzlarda oğul və qız övladlarının öz yeri olduğu kimi, ananın da heç kimlə əvəz olunmayan mövqeyi vardır. Analar oğul qəhrəmanlarını təkcə südləri ilə deyil, həm də lirik-mənəvi duyğuları ilə qidalandırır, onların əsil humanist keyfiyyətlərə malik qəhrəmanlar kimi yetişməsində müstəsna rol oynayırlar. Oğuz qəhrəmanlar da öz psixoloji cizgilərinin bütün coşğunluğunu atalarından alırlarsa, analardan da təmkinli, səbirlili olmağı öyrənirlər.

Üçüncü fəslin beşinci yarım-fəslə *“Qəhrəman ər və sevgili kimi”* adlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin öz təcəssümünü tapdığı xətlərdən biri “ər-sevgili qəhrəman” obrazı ilə bağlıdır. Yəni dastanda oğuz igidlərinin bir ailə başçısı, bir qadının əri, bir qızın sevgilisi kimi təsvirləri də birmənalı şəkildə qəhrəmanlığın təcəssümünə xidmət edir. Biz bu zaman baş kəsən, qan tökən, döyüslərdə hünər göstərən, düşməne qan udduran qəhrəmanları ailə-məişət planında görürük. Axı bu qəhrəmanlar alp igid olmaqla yanaşı, həm də bir ailə başçısı, bir xanımın həyat yoldaşı, bir vəfali qızın nişanlısı,

sevgilisidir. Oğuz qəhrəmanlarının həyatına bu yöndən baxış oğuz qəhrəman obrazını daha real, daha əhatəli cizgiləri ilə görməyə imkan verir.

Dastanda oğuz ərlərinin xarakterindəki namus, vəfa, sədaqət kimi keyfiyyətlərin açılması baxımından Beyrək-Banıçığək münasibətləri səciyyəvidir. Bunlar beşikləmə nişanlılardır. Hər iki gəncin dastanda təsvir olunmuş sevgisi vəfa və sədaqətin simvolu səviyyəsinə qalxır. Belə ki, düşmənlər Beyrəyi toy gecəsi oğurlayırlar. O, on altı il əsirlikdə qalır. Lakin Beyrək öz sevgilisini bir an da olsun unutmur.

Üçüncü fəslin altıncı yarımfəslı *“Qəhrəman qardaş kimi”* adlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin öyrənilməsi baxımından “qəhrəman qardaş” xətti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu xətt süjetdə özünü bir çox qəhrəmanların nümunəsində göstərir və bəzən müstəqil bir boyun əsas süjeti kimi çıxış edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oğuz qəhrəmanı həm də qardaş kimi təsvir olunmuşdur. Oğuz igidləri üçün qardaşlıq münasibəti qəhrəmanlıq əxlaqının tərkib hissəsidir. Oğuzlar qardaşı ən yaxın, ən etibarlı insan hesab edirlər. Oğuz elinin sərkərdəsi Qazan öz sirlərini ilk növbədə qardaşına etibar edir. Səgrək əsirlikdə olan böyük qardaşı azad olmayınca xoş həyatı, şəxsi səadəti özünə haram edir. Basat qardaşını itirəndə zar-zar ağlayır və oğuzların həm də qardaşlıq prinsipini pozduğu üçün Təpəgözün başını kəsir.

Üçüncü fəslin son yarımfəslı *“Qəhrəman dost və yoldaş kimi”* adlanır. Oğuz qəhrəmanlarının xarakteri üçün səciyyəvi olan ən əsas keyfiyyətlərdən biri dostluq, yoldaşlıqdır. Dastanda dostluq həm də yoldaşlıq kimi təqdim olunur. Səciyyəvidir ki, abidədə dostluq münasibətləri bütün hallarda qəhrəmanlıq idealının təcəssümünə xidmət edir. Dastanda oğuzlar bir-birlərinə çox sədaqətli insanlar kimi təsvir olunurlar. Sədaqət dostluğun əsas prinsipi sayılır. Biz əsərdə görürük ki, təbələrin öz ağalarına olan sədaqəti də dostluq amilinə əsaslanır. “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunda ağasının qoyunlarını otaran Qaraca Çoban Salur Qazanı təkcə ədalətli ağa, xan kimi deyil, həm də bir dost kimi sevir və hörmət edir. Salur Qazan onun nəzərində əsil igid, qəhrəmandır. Ona görə də ağasının düşmənləri ilə qardaşları ilə bərabər vuruşur və düşmən üzərinə tək yollanan ağasını heç bir vəchlə tək qoymur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında 40 igid obrazı var. Hər bir oğuz bəyinin 40 igiddən ibarət dostları – yoldaşları var. Bunlar bəyin dostlarıdır. “Bamsı Beyrək” boyunda da Beyrəyin 40 igid dostu var. Beyrək öz dostlarına qarşı çox hörmətli davranır, onların şəxsiyyətinə sayğı ilə yanaşır. Məsələn, boyda göstərilir ki, toy günü Beyrəyin nişanlısı Banıçığək ona bir qırmızı qaftan (köynək) yollayır. Hədiyyənin təkcə Beyrəyə gəlməsi onun yoldaşlarının xoşuna gəlmir. Beyrəyin toy günü olsa da, o, yoldaşlarını incik salmır. Vəziyyətdən ağıllı bir çıxış yolu tapır:

“Adağlusından ərğənlik bir qırmızı qaftan gəldi. Beyrək geydi. Yoldaşlarına bu iş xoş gəlmədi. Səxt oldılar. Beyrək aydır: “Nuyə səxt oldunuz?” dedi. Ayıtdılar: “Necə səxt olmalıyım? Sən qızıl qaftan geyərsən, biz ağ qaftan geyəriz!” – dedilər. Beyrək aydır: “Bu qədər nəsnədən ötri niyə səxt olursuz? Bu gün bən geydim, yarın naibim geysün. Qırq günə dəkin sıravardı geyəgüz. Andan sonra bir dərişə verəlim!” – dedi.

Dostluq, yoldaşlıq münasibətlərində bərabərlik prinsipi təkə oğuz qəhrəmanları arasındakı münasibətlərin deyil, eləcə də oğuz elini təşkil edən tayfalar arasındakı münasibətlərin də əsasında durur.

Beləliklə, burada oğuzlarda dostluq anlayışının sosial münasibətlərdə necə mühüm bir rola malik olduğu göstərilir. Beyrəyin Qazanla dostluğu onun həm də öz cəmiyyətinə, dövlətinə münasibətini ifadə edir, dostluq münasibətlərinin təkə şəxslər arası deyil, ümumiyyətlə, sosial hadisə olması sübut olunur. Məlum olur ki, oğuzlarda dostluğun əsas prinsipi bərabərlik və sədaqətdir. Bunu pozmaq olmaz. Oğuz birliyinin əsasında dostluq durur. Oğuzların bu gün belə yaşayan sosial davranış prinsipinə görə, “güc birlikdədir”. Bu deyim müasir dilimizdə tez-tez işlənsə də, kökü çox qədimlərə gedib çıxır. Prof. K.Abdullanın yazdığı kimi, indinin özündə də dilimizdə külli miqdarda söz və ifadələr işləni ki, əsilləri o uzaq mifik keçmişə gedib çıxır¹. Bax oğuz babalarımızın dediyi güc birliyinin əsasında bərabərlik və sədaqətə əsaslanan dostluq durur.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatda əldə olunmuş başlıca elmi qənaət və mülahizələr ümumiləşdirilmiş, mövzunun perspektiv tədqiqat istiqamətləri göstərilmişdir. Araşdırma nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, hər bir milli epos yaradıcılığı üçün qəhrəman və cəmiyyət problemi əsas olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da qəhrəmanın cəmiyyətlə münasibətləri dastanın ideya-bədii mahiyyətinin əsasını təşkil edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı da öz kökləri, poetikası, tipologiyası baxımından qədim oğuz eposuna – “Oğuznamə” dastanına bağlıdır. Bir ədəbi-bədii oğuznamə kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”un bütün başqa oğuznamələrdən bir əsas fərqi var. Digər oğuznamələrin hamısı oğuzların ulu əcdadı Oğuz kağandan bəhs etdiyi halda, “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu obrazın yalnız adı çəkilir. Bu dastanın əsas qəhrəmanları Bayındır xan, Salur Qazan, Alp Aruz, Bamsı Beyrək, Uruz, Basat və s. oğuz qəhrəmanlarıdır.

“Dədə Qorqud” dastanı epos tipologiyası baxımından klassik qəhrəmanlıq dastanı, “Oğuznamə” isə arxaik qəhrəmanlıq dastanıdır. Arxaik-mifoloji qəhrəmanlıq dastanları daha qədim, daha arxaik görüşləri özündə əks etdirir.

¹ Abdulla K. Gizli Dədə Qorqud Bakı: Yazıçı, 1991, s.25

Qəhrəman-cəmiyyət münasibətləri Oğuz kağan haqqındakı “Oğuznamə”də özünü üç əsas səviyyədə göstərir:

- 1) Qəhrəman cəmiyyətin ilk əcdadıdır;
- 2) Qəhrəman cəmiyyətin mədəni qurucusudur;
- 3) Qəhrəman cəmiyyətin qoruyucusu, xilaskarıdır.

Oğuz kağan bir qəhrəman kimi həm ilk əcdad, həm mədəni qəhrəman, həm də xilaskardır. Belə ki, bütün oğuzlar Oğuzdan törəyir: bu, onun ilk əcdad funksiyasıdır. O, daha sonra yaratdığı (törətdiyi) cəmiyyəti nizama salır: bu, onun mədəni quruculuq funksiyasıdır. Oğuz kağan törətdiyi və qurduğu cəmiyyəti daim təhlükələrdən qoruyur: bu da onun xilaskarlıq (qoruyuculuq) funksiyasıdır.

Oğuz eposunun baş qəhrəmanı Oğuz kağan bütün oğuzların əcdadı (ilk əcdad) və oğuz cəmiyyətinin qurucusu (mədəni qəhrəman) olmaqla yanaşı ilk növbədə hünərli, cəsur igid, xilaskar-qoruyucu qəhrəmandır. O, bir qəhrəman kimi möcüzəli şəkildə doğulur, qeyri-adi valideynləri (Ay kağan), qeyri-adi görkəmi var, qeyri-adi sürətlə böyüyür, qeyri-adi şəkildə özünə ad verir. Onun qəhrəmana çevrilməsi meşədə baş verir və Oğuzun vəhşi ilə döyüşü qəhrəmanlıq missiyasıdır. Onun Kiatla döyüşü təkcə qəhrəmanlıq aktı yox, həm də ov aktıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin bir-biri ilə bağlı iki qütbü var: qəhrəman və cəmiyyət. Arxaik oğuz eposunda bu münasibətlər çox sadə quruluşa malikdir: qəhrəman cəmiyyəti törədir, onu qurur və qoruyur. Bu cizgilər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı qəhrəmanları üçün də xarakterikdir. Lakin bu dastanda qəhrəmanlar özlərinin xarakteri, mənəvi dünyaları ilə təsvir olunmuşdur. Əlbəttə, “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının xarakterləri yazılı ədəbiyyat qəhrəmanlarının xarakterləri kimi fərdi xarakterlər deyildir. Lakin bununla bərabər, “Dədə Qorqud”un qəhrəmanları xarakter baxımından mifik Oğuz kağandan qat-qat geniş və zəngin təsvir olunmuşdur. Bu da “Kitabi-Dədə Qorqud”un dastan kimi bədii əsər, bədii oğuznamə olması ilə bağlıdır.

Tədqiqat nəticəsində aydınlaşdırılmışdır ki, hər bir qəhrəmanın bütün bu keyfiyyət və funksiyaları onun mənəvi quruluşunda ifadə olunur. Hər bir qəhrəmanın mənəvi xüsusiyyətləri onu yaradan xalqın milli psixologiyasını ifadə edir. Məhz milli psixologiya hər bir milli epos qəhrəmanını digərlərindən fərqləndirən əsas poetik keyfiyyət kimi çıxış edir.

Dissertasiyanın əsas müddələri müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qəhrəman və cəmiyyət // Вестник Казахского Национального Педагогического Университета им.Абая. серия Филологическая, № 3, 2016, 0,5 ç.v.
2. Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət probleminin qoyuluşu və elmi-nəzəri əsasları // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Dövlət Universiteti Görkəmli türkoloq alim, Əməkdar Elm Xadimi, akademik Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş «Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi» mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, 2 noyabr 2016-cı il, Bakı, s.322-325
3. Oğuz eposunda qəhrəman cəmiyyətin ilk əcdadı kimi // AMEA Folklor İnstitutu, “Dədə Qorqud” Elmi-ədəbi toplu, II (55), Bakı, 2015, s.11-20
4. Oğuz eposunda qəhrəman cəmiyyətin mədəni qurucusu kimi // AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, “Axtarışlar” elmi toplu, cild 6, №3, Naxçıvan-2016, s.6-13
5. Oğuz eposunda qəhrəman cəmiyyətin xilaskarı və qoruyucusu kimi // Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, №1, 2017, 0,5 ç.v.
6. Духовное строение героев в «Книге отца моего Коркута»: категории «доблесть» и «отвага» // Материалы III международной научно-практической конференции 4-5 февраля 2016 года “Научные исследования в сфере гуманитарных наук: открытия XXI века» Пятигорск- 2016, s. 80-87
7. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəmanlıq sosial statusu kimi // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti, Tağıyev oxuları, Elmi məqalələr məcmuəsi, №2, 2016, s. 124-134
8. Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qəhrəmanın poetik quruluşu // Kitabi-Dədə Qorqud” və Türk dünyası” Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, BDU, Bakı-2015, s. 246-251
9. “Kitabi-Dədə Qorqud”da alp igid kompleksi: qəhrəman, onun adı və silahı // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti «Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri» (Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi) № 3, Bakı-2016, s.106-112
10. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin təzahür tipləri // AMEA Folklor İnstitutu “Dədə Qorqud” Elmi-ədəbi toplu, 2016, №3, 0,5 ç.v.
11. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman vətəni qoruyan döyüşçü kimi // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dillər Universiteti, ADU-nun Elmi xəbərləri, №4, Bakı-2016, s.225-232

**THE PROBLEM OF HERO AND SOCIETY IN THE EPOS
“KITABI-DEDE GORGUD”**

SUMMARY

The dissertation work consists of the introduction, three parts, the conclusion and the list of the used literature.

In the introduction the actuality of the investigation is based on, the object, aim and duties of the investigation are determined, the scientific innovations, methods and sources, the practical and theoretical importance of the investigation are spoken about, the information about the structure of the investigation is given.

The first part of the dissertation work called “Relations of the hero and the society in the archaic Oghuz epos” consists of four chapters. In these chapters the following problems such as “Oghuzname” as the archaic-mythological epos, the hero as the first ancestor of the society, the hero as the cultural builder of the society, the hero as the liberator and the protector of the society are investigated.

The second part of the dissertation is called “The image of the hero and his poetical structure in the epos “Kitabi-Dede Gorgud”. This part consists of three chapters and two subchapters. The following problems such as the spiritual-psychological structure of the hero: the categories of courage and manliness, the heroism as the social status: the ceremony complex of passing to the “beylik” (nobility), the hero as a man of courage complex, the hero’s horse, the hero’s gun, etc. are investigated in this part.

The third part of the dissertation called “The appearance types of the hero and the society relations in the epos “Kitabi-Dede Gorgud” consists of seven chapters. The following problems such as the hero as a fighter defending his country, the hero as a head of the country: the khan of the khans, the hero as a commander: the bey of the beys (title: noble man), the hero as a father and a son, the hero as a husband and a lover, the hero as a brother, the hero as a friend and a comrade, etc. are investigated in this part.

In the conclusion the main provisions of the investigation are carried out and the future directions of the investigated subject are shown.

ПРОБЛЕМА ГЕРОЯ И ОБЩЕСТВА В «КНИГЕ МОЕГО ДЕДА КОРКУТА»

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во **«Введении»** даётся информация об актуальности темы, объёме, предмете, цели, задачах, научной новизне, теоретических и методологических основах, практической значимости, апробации и структуре исследования. «»

Первая глава диссертации, которая называется «Отношения героя и общества в архаическом огузском эпосе», состоит из четырех разделов. В этих разделах исследуются такие проблемы, как «Огузнаме» как архаическо-мифологический эпос, герой как прародитель общества, герой как культурный созидатель общества, герой как спаситель и оберегатель общества и т.д.

Вторая глава диссертации называется «Образ героя и его поэтическая структура в «Книге моего Деда Коркута». Эта глава состоит из трех разделов и двух подзаголовков. Данная глава посвящена анализу следующих проблем: Морально-психологическая структура образа героя: категории доблести и мужества, героизм как социальный статус: обрдовый комплекс перехода к бекству, героизм как комплекс храбрости и мужества, конь героя, оружие героя и т.д.

Третья глава диссертации, которая называется «Типы отображения отношений героя и общества в «Книге моего Деда Коркута» и состоит из семи разделов. В этой главе были исследованы такие проблемы: герой как борец за родину, герой как глава государства: хан ханов, герой как предводитель: бек беков, герой как отец и сын, герой как муж и возлюбленный, герой как брат, герой как друг и товарищи т.д.

В **«Заключении»** диссертации обобщаются основные научные выводы, полученные в ходе исследования и намечаются направления дальнейших исследований по этой теме.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

АЙНУР АЙДЫН кызы ФАРАДЖЕВА

**ПРОБЛЕМА ГЕРОЯ И ОБЩЕСТВА В
«КНИГЕ МОЕГО ДЕДА КОРКУТА»**

5719.01 – Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2017